

דמותו ויצירתו

רש"י

א פירושי רש"י למקרא

עורכים

אברהם גרוסמן ושרה יפת

מרכז ולמן שור לתולדות ישראל

רש"י

דמותו ויצירתו

א

רש"י

דמותו ויצירתו

עורכים

אברהם גרוסמן ושרה יפת

א: פירושי רש"י למקרא

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקר וצקיין
מרכז המערכת: מעין אביגריי-רבהון

עריכה לשונית: ישראל חזני
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד ראש הממשלה
המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים

מסת"ב 978-965-227-248-5

מספר קטלוגי 185-571

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ט
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

כרך א: פירושי רש"י למקרא

		אברהם גרוסמן
7	פתח דבר	ושרה יפת
11	מהפכנות ושליחות – קווים לדמותו של רש"י	אברהם גרוסמן
	לשמוע, לדבר, לקרוא – פירושי המקרא של רש"י	מיכאל סיגנר
33	כקהילות טקסטואליות	
51	מה הניע את רש"י לכתוב פירוש לתורה?	אלעזר טויטו
63	נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר	ישעיהו מאורי
	נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף	יצחק ש' פנקובר
99	בפירושו למקרא	
123	חשיבתו הבלשנית של רש"י	חנוך גמליאל
139	דרך התהוותם של כמה ספרי מקרא לדעת רש"י	ערן ויזל
	עיון משווה בכמה מפירושו של רש"י על אותו עניין	לאה הימלפרב
161	בתלמוד ובמקרא	
	ביאורו של רש"י לסיפור הולדת משה כמודל לגישתו	אהרן מונדשיין
183	הפרשנית רבת הפנים	
	פשוטו של מקרא בשיר השירים: לדמותם של רש"י	שרה יפת
205	וממשיכי דרכו כמפרשי הפשט	
227	תשובות רש"י	אביעד הכהן

כרך ב: מקורותיו של רש"י והשפעתו

275	יחסו של רש"י לתרגום אונקלוס	רפאל בנימין פוזן
295	פירוש רש"י לאסתר ומקורותיו	יוסף תבורי
311	מהלכה לפרשנות – רש"י והלכות גדולות	אברהם (רמי) ריינר
	"מצאתי ביסודו של רבי משה הדרשן": מה הביא	חננאל מאק
	ומה לא הביא רש"י בפירושו מתורתו של ר' משה	
327	הדרשן	

353	מקור ספרדי אפשרי לתפיסת "פשוטו של מקרא" אצל רש"י	מרדכי כהן
381	חישובי הקץ של חכמי אשכנז מרש"י ובני דורו ועד לתקופת בעלי התוספות	אפרים קנרפוגל
403	כלום לא נצנץ פירוש רש"י בבית מדרשו של הרמב"ם?	שמא יהודה פרידמן
465	חכמים, תלמידים ויצירתם הספרותית	שמחה עמנואל
479		מפתח
485		רשימת המשתתפים בקובץ

פתח דבר

במלאת תשע מאות שנה לפטירתו של רש"י (1105–2005) ערך מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, בשיתוף האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והאוניברסיטה העברית בירושלים, כנס בינלאומי לזכרו בנושא "רש"י – דמותו, יצירתו והשפעתו לדורות". הכנס התקיים בירושלים מי"ט עד כ"א בתמוז תשס"ה (26–28 ביולי 2005), ונישאו בו עשרים ושש הרצאות על דמותו של רש"י ויצירתו: פירושו למקרא ולתלמוד, תשובותיו, סידור התפילה שלו, פיוטיו, השיבתו הבלשנית, שיטתו הפרשנית, סגנון כתיבתו, נוסח פירושו, מקורותיו, תפיסת ההיסטוריה שלו, המציאות ההיסטורית והאינטלקטואלית של זמנו ורישומם של פירושו לדורות. תשע עשרה מהרצאות אלה מכונסות בספר זה.

רש"י השאיר חותם בל יימחה על התרבות היהודית, והיה לדמות הנערצת ביותר בעם ישראל מבין כל האישים שהיו ופעלו בישראל לאחר תקופת המקרא והתלמוד. דברי מחקר ותורה על רש"י ופועלו מתפרסמים כל העת בארץ ישראל ומחוצה לה, ותורתו ודמותו הם בבחינת מעיין מפכה שמיימו לא זו בלבד שאינם מתמעטים אלא אף מתרבים והולכים.

מהו סוד קסמו של רש"י ובמה זכה למעמדו בתודעה הציבורית? דעות שונות הוצעו כתשובות לשאלות אלו. יש שייחסו את ההערצה הגדולה אליו לפעילותו הלמדנית ולהישגיו כמי שפירש את שני המקורות הקנוניים של עם ישראל, המקרא והתלמוד, יצר בית מדרש ואסכולה משל עצמו, והעמיד תלמידים ותלמידי תלמידים; יש שהדגישו את פעילותו הציבורית רבת הפנים; ויש שראו את מקור ההערצה אליו באישיותו המיוחדת ובעיקר במידת הענווה המופלגת שלו. חוקרים אחרים עמדו דווקא על סגנון כתיבתו המלבב ועל זיקתו העמוקה אל ספרות המדרש כגורמים שחיבבו אותו על לב העם, כפי שעולה מאגדות עממיות רבות שנשזרו סביב דמותו. ואולי הצטרפו כל הגורמים האלה יחדיו, איש איש ובחירתו, איש איש ו"רש"י שלו".

בדורות האחרונים צמחו כיוונים חדשים בחקר רש"י ויצירתו. ניתנה תשומת לב מרובה, יותר מאשר בימים עברו, למציאות ההיסטורית של זמנו, לזיקתו העמוקה אל הרנסנס של המאה השתים עשרה ולחלקו המכריע בפולמוס היהודי-הנוצרי. העיון במקורות האוטנטיים של פירושי רש"י שנשתמרו בכתבי יד העלה שהצנזורה הנוצרית מחקה מכתביו של רש"י עשרות רבות של פירושים שרש"י התפלמס בהם עם הפרשנות

הכריסטולוגית, והעמידנו על כך שרש"י נמנה עם גדולי המתפלמסים עם הנצרות ואף התווה דרך חדשה לדורות הבאים.

הכלים החדשים העומדים כיום לרשות החוקרים, והמתודולוגיה הקפדנית של המחקר הפילולוגי וההיסטורי, נותנים את אותותיהם בכיווני מחקר אחרים בדמותו ובפועלו של רש"י, מהם מסורתיים ומהם חדשים. בין הכיוונים האלה נזכיר את שיטתו הפרשנית, על מושגיה ודרכיה; ההיבטים הספרותיים והלשוניים של יצירתו; זיקתו אל המדרש ואל מקורות חז"ל בדרך כלל; זיקתו אל תורתם של גאוניי בבל; השפעתו על סידור התפילה האשכנזי; זיקתו העמוקה אל התפתחות תנועת בעלי התוספות; תפיסת ההיסטוריה שלו; אמונות ודעות בעולמו; זיקתו של הרמב"ם לפירוש רש"י לתלמוד, ועוד. רבים מכיווני המחקר החדשים מתבטאים בספר זה, ולרובם המכריע של המאמרים אופי חדשני. מקצתם אף עוסקים בנושאים שטרם נחקרו עד כה, והרי הם בבחינת פריצת דרך של ממש.

הספר הוא בן שני כרכים, ובראשו מבוא מאת פרופ' אברהם גרוסמן. המבוא מתאר את רש"י כמהפכן וכשמרן בעת ובעונה אחת, הן ביצירתו והן באופי בית מדרשו, ומציג את הניגוד שבין דמותו הנועזת מחד־גיסא ובין הענווה הקיצונית שאפיינה את דמותו ואת חייו מאידך־גיסא. הכרך הראשון מתמקד בפירושי רש"י למקרא ובוהן אותם בפרספקטיבה רחבה, ואלה הנושאים הכלולים בו. מיכאל סיגנר מברר את דמותם הכוללת של פירושי רש"י למקרא "כקהילות טקסטואליות", הן לעצמם והן לאור הרקע התרבותי של תקופתו, כאשר העיסוק בטקסטים תפס מקום מרכזי גם בבתי האולפנה הנוצריים. אלעזר טויטו עוסק בשאלת המניעים ההיסטוריים והרעיוניים שהדריכו את רש"י בכתיבת פירושו לתורה. ישעיהו מאורי בוחן בפרספקטיבה רחבה את אחד הנושאים הנתונים במחלוקת בשדה המחקר בשנים האחרונות, והוא שאלת הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה. יצחק ש' פנקובר בוחן את נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא. חנוך גמליאל מפנה את מחקרו, בעקבות עבודת הדוקטור שלו, לביורר חשיבתו הבלשנית של רש"י. ערן ויזל דן בנושא שטרם נחקר כלל עד עתה, והוא עמדתו של רש"י בשאלות הנוגעות ל"ביקורת גבוהה", כלומר לביורר השקפותיו של רש"י בדבר דרך התהוותם של כמה מספרי המקרא. לאה הימלפרב עורכת השוואה בין פירושים של רש"י בתלמוד ובמקרא העוסקים באותו נושא, ומבקשת לברר את המניעים המשוערים להבדלים ביניהם.

השפעת המציאות ההיסטורית על פירושו של רש"י תופסת מקום נרחב במחקר רש"י בדור האחרון, והכל מכירים בה. גם בחיבור זה נזקקו לכך כמה חוקרים והדבר מוצא ביטוי מובהק במאמרו של אהרן מונדשיין, העוסק בזיקה שבין פירושו של רש"י לסיפור הולדת משה ובין תדמיתם של השליטים הנוצרים בתודעתו של רש"י. שרה יפת עורכת השוואה בין פירושיהם של רש"י, רשב"ם וחכמים אחרים לשיר השירים, מאפיינת את

דרכם בפירושו של הספר ומבררת את השלבים בהתפתחותה של המתודולוגיה של הפשט, כפי שהם מתגלים בפירושי רש"י לשיר השירים. לכרך הראשון נספח מאמרו של אביעד הכהן העוסק בתשובותיו של רש"י כמקור חשוב לחקר דמותו כאדם וכאיש הלכה.

הכרך השני של הספר מתמקד בחקר מקורותיו של רש"י ובהשפעתו, ואלו ענייניו. רפאל בנימין פוזן בוחן את יחסו של רש"י לתרגום אונקלוס. יוסף תבורי עוסק בקווים המאפיינים את פירושו של רש"י למגילת אסתר ובמקורותיו המגוונים. אברהם (רמי) ריינר בוחן את השימוש שעשה רש"י בספר "הלכות גדולות", ואת יחסו לחיבור זה. חננאל מאק עוסק בשאלת זיקתו של רש"י לתורתו של ר' משה הדרשן, כשהוא מתמקד בשאלת הבחירה שבחר רש"י מפירושי ר' משה: אילו מהם הביא בפירושו ומדוע נמנע מהבאת אחרים. מרדכי כהן מצביע על ר' יונה אבן ג'נאה כמקור אפשרי לתפיסת "פשוטו של מקרא" אצל רש"י, המהווה אבן יסוד בתודעתו הפרשנית ורווחת בפירושו. אפרים קנרפוגל בוחן בפרספקטיבה רחבה את עיסוקם של רש"י ושל חכמים אחרים בשאלת חישובי הקץ, ובייחוד בהסתמך על פירושו של רש"י לספר דניאל. שמא יהודה פרידמן נזקק לנושא שהטריד רבים מחוקרי רש"י גם בעבר: כיצד יש להסביר את הימנעותו של הרמב"ם משימוש בפירושי רש"י לתלמוד? לדעת פרידמן ניתן לגלות את השפעת פירושו של רש"י בהגהות שכתב הרמב"ם לפירושו בערוב ימיו. שמחה עמנואל עוסק בשאלת היחסים בין חכמים לתלמידיהם ובהשפעתם על יצירתם הספרותית בימיו של רש"י ולאחריהם.

חובה נעימה היא לנו להודות לאלה שסייעו בהכנת הכנס ובהבאת ספר זה לדפוס. מרכז זלמן שזר, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והאוניברסיטה העברית בירושלים יזמו את הכנס הזה, הכינו אותו, ופתחו אותו לציבור שוחרי הדעת. חברי הוועדה המארגנת של כנס רש"י היו אברהם גרוסמן (יו"ר), אלימלך הורוביץ, שרה יפת, צבי יקותיאל, ג'רמי כהן, ישעיהו מאורי, וישראל מ' תא-שמע ז"ל. טובי וייס היתה מרכזת הוועדה וטרחת הרבה בארגון הכנס. מרכז זלמן שזר נטל על עצמו את הוצאת הספר לאור. ישראל חוני טרה בשיפור סגנונו של הספר ובהתקנתו לדפוס ויחזקאל חובב הביא את הספר לדפוס. כמו כן סייעו בידינו מעין אבינרי-רבהון, מרכזת המערכת המדעית של מרכז זלמן שזר, וטליה יקיר ששימשה מרכזת הספר. צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ליווה במסירות את הכנתו של הספר. יעמדו כולם על הברכה.

אברהם גרוסמן ושרה יפת

ירושלים, תשרי תשס"ט

מהפכנות ושליחות – קווים לדמותו של רש"י

אברהם גרוסמן

לדעת רבים רש"י הוא הדמות הנערצת ביותר על בני העם היהודי מאז תקופת המקרא; על כל פנים, אין שום אדם אחר בעם היהודי שנכתבו עליו מחקרים ודברי תורה כה רבים כמו על רש"י. מחקרים שנכתבו בשנים האחרונות הרימו תרומה חשובה לחקר יצירתו הספרותית – אפיונה, זיקתה אל הסביבה הנוצרית הסובבת ואל מרכזים יהודיים אחרים באירופה ובארצות האסלאם – אך תחום שכמעט לא עסקו בו הוא חקר דמותו של רש"י. מפתיע הוא, שדעות שהועלו לפני שנים רבות באפיון דמותו עודן מקובלות ככלל במחקר, למרות המקורות שנתפרסמו בינתיים; נושא מקופח במיוחד הוא חקר השקפת עולמו של רש"י.¹ לדין בנושאים אלה אקדיש את הדברים שלהלן.

מהפכן או שמרן

מקובל לתאר את רש"י כאיש ענוותן, שמרן וירא הוראה, החושש לחדש דבר – כך, למשל, תיאר אותו אליעזר מאיר ליפשיץ במונוגרפיה שלו על רש"י:

תמיד נרגיש שלא ידע רש"י כלל את גדולתו, כפרחים הללו אשר יעטפו את האדמה בשלל צבעיהם שלא מדעת. הוא פור את אוצרות רוחו והשקה מתורתו לרבים, כנהר זה הנותן מימיו לכל, בלי לדעת שאי אפשר לעולם בלעדיהם. בכל גדולתו, מיראי הוראה היה כל ימיו.²

כמו כן טען ליפשיץ (עמ' לח), שכלל אין לחפש השקפת עולם ביצירתו של רש"י:

בכלל אין לבקש לסדר מתוך ליקוטי דבריו של רש"י הסתכלות-בעולם (=השקפת עולם) שלמה. בודאי שלא שאף כלל לארוג מסכת רעיונות שכל נימיה מתאימים.

* מאמר זה נכתב על פי דברים שנשאתי בפתחת כנס רש"י בירושלים, י"ט בתמוז תשס"ה (26.7.2005). מקצת הדברים נתפרסמו בינתיים בספרי "רש"י", ירושלים תשס"ו.

1 על המצוי והחסר בחקר השקפת עולמו של רש"י ראו שם, עמ' 162 ואילך; בעמוד 163 ציינתי לדיונים קודמים בנושא זה.

2 ראו א"מ ליפשיץ, "רש"י", הנ"ל, כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' כט.

השקפתו על העולם, היא השקפת האגדה התלמודית הנוחה, ולא כיוון לחדש בעולמו הרוחני.

שלוש הקביעות הללו – שרש"י מיראי הוראה היה, שלא היתה לו השקפת עולם מוגדרת וכי "לא כיוון לחדש בעולמו הרוחני" – נתקבלו גם על דעתם של חוקרים מובהקים והן חוזרות במחקרים שנכתבו לאחרונה. גם יהודה רוזנטאל תיאר את רש"י כשמרן: "רש"י והרמב"ם שני גאוני הרוח... מייצגים ביצירותיהם, באישיותיהם ובהשפעותיהם שני כוונים מנוגדים מקצה אל קצה בתולדות הרוח שלנו. אפשר לתת לכוונים האלה שמות שונים. השם המקובל ביותר הוא: אסכולה רומאנטית-שמרנית של רש"י לעומת הראציונאליסטית-קדמתית של הרמב"ם".³ לדעתי, קביעות אלה רחוקות מן האמת.

מה הביא את ליפשיץ וחוקרים אחרים להניח שרש"י מיראי הוראה היה וכי הוא לא בא לחדש בעולמו הרוחני? הגורם העיקרי להנחה הוא ענוותנותו המופלגת של רש"י, סגנון כתיבתו והתבטלותו בפני אחרים, כגון "מי אנכי הדל אישים ושפל להכניס ראשי אצל הר גבוה ותלול... אמר לי לבי: מאשר יקרתי בעיניו מאז חבבני ובא להתפנג בבנו וקטנו לתהות בקנקן ריקן".⁴ במקום אחר תיאר את עצמו כצמח "רפוש ודלוה... ופריי נד וטעמו טפל... ומה ימצאך מקור אכזב ונחל יבש".⁵ כשביקשווהו להתיר חרם שהטיל רבנו גרשם מאור הגולה, סירב בתוקף וכתב "מי אני ליטול לי שם [ב]מקומות אחרים, הנה אני הדל ומנייני הצעיר, שְׁיָדִי יתומי יתומים";⁶ וכאלה ביטויים נוספים. אמנם אלו ביטויי ענווה אמיתיים ואין לראותם כמליצות לשון בלבד, אולם יש להם גבולות ברורים: הם לא הרתיעו את רש"י ממאבק עז על דעותיו ומעשייה חדשנית.

כאמור, היה רש"י ענוותן מופלג, והוא והלך בזאת בעקבות רבו המובהק, ר' יעקב בן יקר,⁷ אך עם זאת היה איש אמיץ ותקיף שהעמיד את האמת בראש מעייניו. בשל כך נכון היה לחדש דברים, להתווכח בעז עם רבותיו וחבריו ולבטל מנהגים שהיו מקובלים ברבות מקהילות אשכנז וצרפת. חדשן גדול היה רש"י, ובמידה מסוימת גם מהפכן, ואין כל אפשרות שבעולם לתארו כשמרן.

למעשה, העיד רש"י על עצמו שהוא ראה לא רק את הענווה אלא גם את האמת כערך חשוב ביותר. בפירושו לכתוב "צופיה הליכות ביתה" (משלי לא, כז) כתב כך: "היא בביתה נותנת לב על צורכי בני ביתה, איך ינהגו באמת וצניעות". מכל תכונות

3 ראו י' רוזנטאל, "רש"י והרמב"ם בהערכת הדורות", הנ"ל, מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 117.

4 ראו תשובות רש"י, מהד' י"ש אלפנבין, ניו-יורק תש"ג, סי' עב עמ' 89.

5 ראו ד"ב גולדברג (מהדיר), חפש מטמונים, ברלין 1845, סי' א.

6 ראו י' מיללער (מהדיר), תשובות חכמי צרפת ולותיד, וינה תרמ"א, סי' כב, יג ע"א.

7 על ענוותנותו המופלגת של ר' יעקב בן יקר ראו א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א,³ עמ' 246-249.

האופי ("הליכות") בחר דווקא בשתי התכונות הללו והקדים אמת לענווה – לא ייפלא אפוא אם הוא היה נכון להילחם בעוון ובתקיפות למען האמת. אביא שתי דוגמאות המלמדות על בטחונו הגדול של רש"י בכוחו ועל אומץ לבו; הראשונה היא מפירושו לחולין נב ע"א – רש"י חלק על פסק הלכה של ספר הלכות גדולות. ספר זה הוא היצירה המפורסמת ביותר של גאוני בבל בפירפריה האשכנזית, והיתה לו השפעה גדולה על פסיקתם של חכמי אשכנז החל במאה ה"א, ורבו של רש"י, ר' יצחק הלוי, תיאר אותו כספר שמורה הוראה בכל ישראל. והנה, בהלכות גדולות נפסק כי בניגוד לתקופת המשנה והתלמוד "בדורות הללו" אין החכמים בקיאים עוד בבדיקות של כשרות הבהמות, ולכן כאשר יש ספק באשר לכשרותן, בשל פגיעה בהן או בשל מחלה, יש להחמיר ולאסור את אכילתן ואין להתירן בבדיקה.⁸ רש"י חלק על פסיקה זאת וסבר כי חכמים צריכים להמשיך ולהסתמך על שיקול דעתם ועל יכולת ההבחנה שלהם גם בדורות מאוחרים, כולל דורו שלו: "ולי נראה דאין לו לדיין אלא מה שענינו רואות ומותר לסמוך עליו דכתיב 'ואל השופט אשר יהיה בימים ההם' (דברים יז, ט), אבל הוא יזהר יפה" (חולין, שם). לכמה אומץ לב וביטחון עצמי נזקק אדם בפסיקה זו! רש"י נכון היה להתעלם מדעתם של גאוני בבל, שפרסומם וכבודם בכל תפוצות ישראל גדולים היו ביותר, וודאי כשמדובר בסוגיה כה רגישה של מאכלות אסורים. ובאחת מתשובותיו העיד רש"י על עצמו כי "מיום הבינותי בדברי תלמוד לבי נוטה אחר המתירים".⁹ כלום ניתן לתארו כ"ירא הוראה"?

הדוגמה השנייה היא מפסק של רש"י בעניין ייבום. על פי ההלכה רשאי הגבר לסרב לייבם ובמקום זאת לחלוץ, אך האישה המסרבת להתייבם מוגדרת "מורדת" ומאבדת את דמי כתובתה.¹⁰ רש"י בפירושו למסכת יבמות (לט ע"ב) תיאר למעשה את הייבום כמעשה וולונטרי: כשם שהמייבם יכול לחלוץ ולפתור עצמו מייבום, כך יכולה גם האישה לפתור עצמה. בתלמוד, שם, מובאים דבריו של רב ששת, שאם האישה "נפלה לפני מוכה שחין אין חוסמין אותה", כלומר, אין כופין על האישה להתייבם אם גיסה המייבם "מוכה שחין". רש"י הרחיב זאת עד מאוד, וכתב ששחין הוא דוגמה לכל אמתלא שתתן האישה לדבריה, כלומר, כל תירוץ שלה יתקבל כנימוק לכפיית חליצה על הגיס: "ולא תימה מוכה שחין דוקא, אלא כל אמתלא שתתן לדבריה... ומכל הלין טעמי כפינן ליה דחליץ ושקלה כתובה". לדעת רש"י, כל אמתלא שתעלה האישה כהסבר לסירובה להתייבם יתקבל, והיא תזכה הן בחליצה והן בדמי כתובתה. שערי

8 "כתוב בהלכות גדולות: כל היכא דבעי בדיקה, כגון נפילה ושבורה ודרוסה דמיתכשרי בבדיקה, הני מילי בדורות קמאי דהוו בקיאי למיבדק, אבל אנן לא בקיאינן ולא סמיכנינן אנפשינן".

9 ראו תשובות חכמי צרפת ולותיר (לעיל, הע' 6), סי' יא.

10 "יבמה הראויה לייבום שלא רצתה להתייבם, דינה כדין מורדת על בעלה, וכופין את יבמה לחלוץ לה ותצא בלא כתובה" – רמב"ם, הלכות יבום וחליצה, פ"ב ה"י.